

УДК: 94 (477.43/.44):[631]”18”
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/57-1-3>

Світлана БОГАТЧУК,
orcid.org/0000-0003-0684-6106
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України та філософії
Вінницького національного аграрного університету
(Вінниця, Україна) svetabogatchuk@ukr.net

Василь БОГАТЧУК,
orcid.org/0000-0003-2651-9348
викладач гуманітарно-суспільних дисциплін
Відокремленого структурного підрозділу
«Технологічно-промисловий фаховий коледж»
Вінницького національного аграрного університету
(Вінниця, Україна) bogatchukvasia@ukr.net

РОЗВИТОК АГРАРНОГО СЕКТОРА ПОДІЛЬСЬКОГО КРАЮ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Дослідженню цієї проблеми присвячено чимало наукових праць. Інтерес до соціально-економічного становища українських земель до та після проведення аграрної реформи 1861 року спостерігається ще у 80-х роках ХІХ ст.

У публікації проаналізовано розвиток аграрного сектора Подільського краю другої половині ХІХ ст. Зосереджено увагу на розвитку основних галузей сільського господарства: цукрової, борошномельної, виноградарства, винокуріння та інших. Наводяться статистичні дані щодо земельної власності на Поділлі після реформи 1861 року, які відзначають, що селянські господарства отримали менше землі, ніж дворяни та інші соціальні групи разом, а сума викупних платежів по Подільській губернії в 2,5 рази перевищувала ринкову ціну землі.

Про важливість сільського господарства в Подільській губернії свідчить те, що в аграрному виробництві було зайнято близько 75% населення.

Капіталізація країни в результаті селянської реформи вплинула й на розвиток аграрного сектора Правобережної України, зокрема, Поділля. Тому в дослідженні надано аналіз основних статистичних даних щодо розвитку виробництва та збуту цукру, технічного забезпечення цукрових заводів, збільшення площ під посіви зернових культур, зокрема, пшениці та жита, які найбільше вирощували на території Подільської губернії, і на кінець ХІХ ст. давали найбільший прибуток. Цукор, вироблений на заводах Поділля, користувався попитом як на місцевому ринку, так й в Києві, Москві, Петербурзі, Сімферополі та інших містах Російської імперії, куди його транспортували, завдячуючи поширенню залізничної мережі, що об'єднала різні регіони. В роботі відзначено, що Подільська губернія займала друге місце в Російській імперії за кількістю площ і збору цукрового буряка, що відповідало 24% з виробленого цукру по всій імперії.

Надано характеристику борошномельній галузі, виноградарству, винокурінню та іншим галузям.

Результати дослідження показують, що збільшенню виробництва аграрної продукції сприяла подальша механізація та використання нових технологій.

Важливу роль у розвитку аграрного сектора відігравали базари, ярмарки, що сприяли формуванню основних та постійних економічних зв'язків між містом і селом, а також збільшенню внутрішніх та зовнішніх торговельних відносин.

Ключові слова: Подільська губернія, цукрова галузь, борошномельна, торгівля, пшениця.

Svetlana BOGATCHUK,

orcid.org/0000-0003-0684-6106

*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor;
Associate Professor at the History of Ukraine and Philosophy
Vinnytsia National Agricultural University
(Vinnytsia, Ukraine) svetabogatchuk@ukr.net*

Vasyl BOGATCHUK,

orcid.org/0000-0003-2651-9348

*Lecturer at the Humanities and Social Sciences
Separate Structural Unit "Technological and Industrial Professional College"
of Vinnytsia National Agricultural University
(Vinnytsia, Ukraine) bogatchukvasia@ukr.net*

DEVELOPMENT OF THE AGRICULTURAL SECTOR OF THE PODIL REGION IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

Many scientific works are devoted to the study of this problem. Interest in the socio-economic situation of Ukrainian lands before and after the agrarian reform of 1861 was observed as early as the 80s of the 19th century.

The publication analyzes the development of the agrarian sector of the Podil region in the second half of the 19th century. Attention is focused on the development of the main branches of agriculture: sugar, flour milling, viticulture, distilling and others. Statistical data on land ownership in Podilsk after the reform of 1861 are provided, which note that peasant farms received less land than nobles and other social groups combined, and the amount of redemption payments for Podilsk province was 2.5 times higher than the market price of land.

About 75% of the population was employed in agricultural production.

Capitalization of the country as a result of the peasant reform also affected the development of the agricultural sector of Right Bank Ukraine, in particular, Podillia. Therefore, the study provides an analysis of the main statistical data on the development of sugar production and sales, technical support of sugar factories, the increase in the area under grain crops, in particular, wheat and rye, which were most grown in the territory of the Podilsk province, and at the end of the 19th century. gave the greatest profit. Sugar produced at Podillia factories was in demand both on the local market and in Kyiv, Moscow, St. Petersburg, Simferopol and other cities of the Russian Empire, where it was transported, thanks to the spread of the railway network that united different regions. It is noted in the work that the Podilsk province ranked second in the Russian Empire in terms of the number of areas and the collection of sugar beet, which corresponded to 24% of the sugar produced throughout the empire.

The characteristics of the flour milling industry, viticulture, distilling and other industries are given.

The results of the study show that further mechanization and the use of new technologies contributed to the increase in the production of agricultural products.

An important role in the development of the agricultural sector was played by bazaars and fairs, which contributed to the formation of basic and permanent economic ties between the city and the countryside, as well as to the increase of internal and external trade relations.

Key words: *Podilsk province, sugar industry, flour mill, trade, wheat.*

Постановка проблеми. Залишається актуальною увага дослідників щодо економічного розвитку українських земель, зокрема, Подільської губернії, внаслідок проведення першої аграрної реформи 1861 року.

Завдячуючи інформаційному та аналітично-синтетичному методів дослідження даної тематики, розглядається розвиток аграрного сектора Подільського краю в другій половині XIX ст.

Історіографічний огляд проблеми свідчить про необхідність подальшого рівномірного висвітлення питань розвитку аграрного сектора Поділля в другій половині XIX ст.

Аналіз основних досліджень та публікацій. Джерельна база проблеми наведена передусім масивом праць дореволюційної історії України, зокрема збірниками статистичних даних.

Фундаментальне дослідження статистично-довідкового характеру «Памятная книжка Подольской губернии» 1885 року надає описи економічного, соціального, освітянського характеру. (Памятная книжка Подольской губернии на 1885 г., 1885).

Серед праць дослідників зазначеної історіографічної групи слід, насамперед, відмітити В. Гольдмана і його книгу «Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания», у якій автор висвітлює розвиток промисловості та сільського господарства на території Поділля (Гольдман В., 1889).

Дослідження під видавництвом П. Батюшкова «Подолія. Историческое описание: с одной хромо-литографией, 2-мя фототипиями, 46-ю гравюраами и 2-мя картами» (1891) розкриває особливості

економічного, соціального, національного та духовного (релігійного) розвитку Подільського краю в кінці XVIII – в першій половині XIX ст. (Подолія, 1891).

Варто відзначити ґрунтовну працю І. Гуржія «Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст.». Дослідження базується на значній кількості матеріалів, завдяки яким автор висвітлює місце українських губерній у ринку Російської імперії (Гуржій І., 1954).

Науковець Т. Лазанська в своїй праці «Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.)» досліджує промисловий розвиток українських земель, формування підприємців, які прийняли активну участь у формуванні економічного життя України (Лазанська Т., 1989).

Важливим внеском у розкритті даної теми є монографія Реєнта О. та Сердюка О. «Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.)». Опанувавши значний обсяг архівних матеріалів, дослідники висвітлюють особливості розвитку сільського господарства України, його інтеграцію у світовий продовольчий ринок у другій половині XIX – на початку XX ст. (Реєнт О., Сердюк О., 2011).

В монографії науковиці Романюк Н. Сільські підприємці і підприємництво: 1861–1914 рр. (за матеріалами Київської, Подільської і Волинської губерній) висвітлюються особливості розвитку підприємництва в сільському господарстві, промисловості й торгівлі (Романюк Н., 2012).

Розвитку борошномельного виробництва у другій половині XIX ст. на Поділлі присвячена дисертація Столокоса Т., який ґрунтовно розкриває розвиток даної галузі аграрного сектора (Стоколоса Т., 2021).

Дослідженню проблем розвитку внутрішньої торгівлі товарами харчової промисловості в українських губерніях Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. присвячена праця Леня А. (Лень, 2012).

Питання транспортування сільськогосподарської продукції досліджувала Богатчук С. (Богатчук С., 2016) та інші.

Мета статті – комплексно проаналізувати розвиток аграрного сектора Подільського краю в другій половині XIX ст. після проведення аграрної реформи 1861 року на прикладі цукрової галузі, борошномельної, виноградарства, винокуріння та ін.

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи теоретичні аспекти розвитку Подільської губернії другої половини XIX ст., що входила до складу

Правобережної України, необхідно відмітити, що вона займала особливе становище в Російській імперії. Її історичне минуле, національний склад населення, реформи в економіці вплинули на життя краю.

Скасування кріпосного права в Російській імперії ліквідувало залежність селян від поміщиків, але не надало їм повного права розпоряджатися землею. Звільнені селяни зобов'язані були сплачувати викупні платежі на протязі 49 років. Сума викупних платежів по Подільській губернії склала 101,0 млн. крб., що в 2,5 рази викуп перевищував ринкову ціну землі. Незадоволені селяни вдавалися до масових рухів. На Поділлі селянський рух охопив близько 300 сіл, або 32% загальної кількості населених пунктів України (Богатчук, 2018: 133).

З таблиці 1 можемо прослідкувати розподіл землі, який відбувся після 1861 р. серед земельних власників Подільської губернії.

Таблиця 1

Земельна власність в Подільській губернії

№ п/п	Земельна власність	Кількість десятин	% від загальної кількості
1	Приватна власність дворян	1.650.280	44,3
2	В користуванні селянських товариств	1.771.762	47,6
3	Казенні землі	100.156	2,7
4	Удільні землі	61.239	1,6
5	Церковні землі	80.458	2,1
6	Монастирські землі	1.624	0,04
7	Міські землі	40.458	1,08
8	Приватних товариств та компаній	18.878	0,58
	Разом	3.724.855	100

Гульдман В. Подольская губерния. [Электронная копия] Опыт географическо-статистического описания. Каменец-Подольский : Изд. Подол. губ. стат. ком. 1889. С.103; розрахунки автора.

Отже, необхідно відзначити, що землі, які знаходилися в приватній власності селян, склали 47,6%, дворянських господарств – 44,3%, казенні – 2,7%, удільні – 1,6%, всі інші – 3,8% всієї землі в губернії.

Головна особливість земельних наділів в Подільській губернії в тому, що 644.658 рев'язьким душам належить на правах викупу 1.771.762 десятини землі, тобто, в середньому на рев'язьку душу приходить по 2,7 десятин. Загальна кількість селянських дворів по губернії складала 247.982 (Гульдман, 1889: 103).

Подільська губернія відносилася до тих губерній, де дворянська власність є найбільшою серед земельних власників.

За статистичними даними 80-х років XIX ст. 2090 дворянським сім'ям Подільської губернії належить 1.565.478 десятин землі, в володіннях купців (66) – 43.512 десятин, що й відображено в таблиці 2.

Таблиця 2
Земельні володіння по повітам
Подільської губернії

№ п/п	Повіти	Дворяни	Земля, що належить дворянам (дес.)	купці	Земля, що належить купцям (дес.)
1	Каменецький	200	136.667	2	607
2	Проскурівський	152	112.143	3	1.115
3	Летичевський	255	81.271	6	56
4	Літинський	281	141.711	5	605
5	Вінницький	110	119.758	6	4.196
6	Брацлавський	93	83.228	1	1.039
7	Гайсинський	81	112.161	12	6.551
8	Ольгопольський	64	156.330	3	2.156
9	Балтський	203	260.238	16	21.214
10	Ямпільський	232	141.287	1	159
11	Могилівський	235	112.462	8	4.043
12	Ушицький	184	108.222	3	1.771
	Разом	2090	1.565.478	66	43.512

Джерело: Гульдман В. Подольская губерния. [Электронная копия] Опыт географическо-статистического описания. Каменец-Подольский : Изд. Подол. губ. стат. ком. 1889. С. 105.

Відповідно статистики найбільше володіють землею дворяни Балтського повіту (260.238 дес.), найменшими розмірами землі володіють дворяни Брацлавського та Літинського повітів (83.228 та 81.271).

Прослідкувати розміри земельних наділів, що знаходилися у власності дворян Подільського краю, можна з таблиці 3.

Отже, з таблиці 3 ми бачимо, що з 2090 дворян Подільської губернії лише 434 господарства володіли найбільшими земельними наділами.

Можна вважати, що сільське господарство Поділля мало капіталістичний характер. Тут

Таблиця 3

Земельна власність дворян
Подільської губернії

№ п/п	Розмір землі (тис. дес.)	Кількість дворян-земельних власників	Кількість їхньої землі (тис. дес.)
1	До 10	340	1.250
2	Від 10 до 100	445	19.569
3	100-500	560	149.567
4	500-1000	311	225.255
5	Вище 1000	434	1.169.837
	Разом	2090	1.565.478

Джерела: Гульдман В. Подольская губерния. [Электронная копия] Опыт географическо-статистического описания. Каменец-Подольский : Изд. Подол. губ. стат. ком. 1889. С. 108.

переважало велике землеволодіння із машин і найманої праці, ніж в Полтавській, Чернігівській і Харківській губерніях, де земля переважно знаходилась у дрібних власників.

В другій половині XIX ст. важливим для аграрного сектора став розвиток товарного, підприємницького виробництва. Однією з таких потужних відзначається цукрова галузь.

Подільський край спеціалізувався на бурякосіянні, як і вся Правобережна Україна. Як зазначено у дослідника Гульдмана В.К., найкраще розвивалися ті господарства, які мали свої цукрові заводи. Лише великі землевласники, які мали значні оборотні капітали, могли собі дозволити мати завод (Гульдман В., 1889: 125).

Вирощування цукрових буряків на Поділлі зайняло важливе місце в системі сільськогосподарських культур для потреб харчової промисловості і кормової бази тваринництва.

У 1882 р. цукровими буряками в губернії засівали 56134 десятини землі, на кінець XIX ст. його площа була збільшена до 95 тис. десятин.

Першою в Подільській губернії почала працювати цукроварня Сабвановських (с. П'ятківці Ольгопольського повіту) (1825–1828 рр.). Поміщицькі господарства намагалися збільшити свої прибутки шляхом збільшення виробництва цукру. Заборонивши на певний час ввозити цукор до Росії, царський уряд сприяв розвитку даної галузі. В Подільській губернії з 1842 до 1847 рр. кількість цукрових заводів виросла з 15 до 25, тоді, як по всій Правобережній Україні їх нараховувалося 31 (1842 р.) та 89 (1847 р.).

За архівними даними у 1853 р. на Поділлі працював 31 цукровий завод, які виробляли 184800 пудів цукру (Ф. 442. Оп. 809. Спр. 176. Арк. 1-2 зв.).

До великих заводів губернії відносили Вишнівчицький, Городецький, Тростянецький та ін. Так,

Тростянецький цукровий завод був заснований у 1869 р., Степанівський почав працювати в 1873 р., Кирнасівський – в 1898 р. (Ф. 442. Оп. 1. Спр. 352. Арк. 167–171).

У порівнянні: у 1861 р. на Поділлі діяло 32 цукрових заводи, в 1882 р. – вже 49, а в 1895 р. їх кількість зросла до 52 (Вестник финансов, 1886: 506).

Цукор, вироблений на цих заводах, продавали на місцевому ринку та вивозили в Київ, Москву, Петербург, Сімферополь та інші міста Російської імперії. Лише на Київський цукрово-рафінадний завод було відправлено до 15 тис. пуд. цукру-піску (Ф. 9. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 34).

Виробництво цукру-піску можна проаналізувати з діяльності цукрових заводів Вінницького повіту Подільської губернії в таблиці 4.

Таблиця 4

Виробництво цукру-піску на заводах Вінницького повіту

№ п/п	Заводи Вінницького повіту	Цукор-пісок (пуд.)	Цукровий буряк (пуд.)
1	Гнівани	428.910	374.758
2	Уладівка	160.123	190.970
3	Браїлів	250.000	294.270
4	Заливанщина	323.793	263.217
5	Калинівка	271.514	232.717
6	Корделівка	170.456	130.800
7	Носківці	135.166	113.730
	Всього	1.750	1.510.730

Джерело: Гейден, Д. Ф. Статистическо-экономический очерк Винницкого уезда и желательные меры для поднятия благосостояния населения / Д. Ф. Гейден. [Б. м. : б.и.], 1902. С. 40.

Кожен з цих заводів працював щонайменше 70 днів. І як ми бачимо з таблиці 1 з 1.510.462 пудів цукрового буряку було вироблено 1750 т пудів цукру-піску.

У 1886 році в Подільській губернії працювало 46 цукрових заводів, які переробили 6.078.784 берковців¹ цукрового буряка, виробивши з нього 4.895.021 цукру-піску та 611.287 пуд. рафінаду. В порівнянні з 1883 р., коли працювало 47 заводів, що виробили 3.550.151 цукру-піску та 588.438 пуд. рафінаду (Памятная книжка Подольской губернии на 1885 г., 1885: 59). Цукор-рафінад виробляли на заводах Брацлавського, Гайсинського, Каменецького, Вінницького та Ольгопольського повітів. У таблиці 5 наведена кількість працюючих цукрових заводів у повітах Подільської губернії.

¹ 1 берковець – 10 пуд.)

Таблиця 5

Цукрові заводи Подільської губернії (1886 р.)

№ п/п	Повіти Подільської губернії	Цукрові заводи (кількість)
1	Ямпільський	7
2	Ольгопольський	7
3	Вінницький	6
4	Брацлавський	6
5	Могилівський	4
6	Літинський	4
7	Каменецький	3
8	Гайсинський	3
9	Летичевський	2
10	Ушицький	2
11	Проскурівський	1
12	Балтський	1
	Разом	46

Джерело: Памятная книжка Подольской губернии на 1885 г. Адрес-календарь. Статистическо-справочные сведения. Каменец-Подольский: типография губернского правления. 1885. С. 92.

Необхідно відзначити, що на цих заводах працювало до 15 тис. робітників, що складає 61% загальної кількості працюючих на заводах та фабриках губернії.

А по сумі продуктивності цукрові заводи розподіляються відповідно статистичним даним по повітам, що видно з таблиці 6.

Таблиця 6

Продуктивність цукрових заводів у повітах Подільської губернії (1886 р.)

№ п/п	Назва повіту Подільської губернії	Сума продуктивності (тис. руб.)
1	Ольгопольський	3.298
2	Брацлавський	2.714
3	Вінницький	2.612
4	Ямпільський	2.191
5	Гайсинський	1.533
6	Літинський	1.227
7	Могилівський	951
8	Каменецький	861
9	Ушицький	493
10	Балтський	468
11	Летичівський	467
12	Проскурівський	286

Джерело: Вестник финансов, промышленности и торговли. 1886. Т.3. №27. С.32-33; Гульдман В. Подольская губерния. [Электронная копия] Опыт географическо-статистического описания. Каменец-Подольский : Изд. Подол. губ. стат. ком., 1889. С.166.

Необхідно відзначити, що цукрозаводчики Подільської губернії поступово покращують стан

механізації цукрового виробництва. Це позначилося на збільшенні виробництва цукру. Так, потужний Ялтушковський цукровий завод Могилівського повіту, заснований 1871 р., застосував парові машини потужністю 443 к.с. і 9 котлів Мен'є, що дозволило в 1913 р. виробити 500.000 пуд. цукру-піску і 1.000.000 пуд. рафінаду. Гніванський цукровий завод Вінницького повіту, побудований у 1877 р., станом на 1913 р. маючи 4 парових і 6 електричних двигунів загальною потужністю 1.050 к.с. та 24 котли, виробив 727.456 пуд. цукру (Романюк Н., 2012: 299). На Томашпільському заводі Ямпільського повіту, який був утворений в 1873 році, для збільшення виробництва цукру використовували паровий котел фірми Рімсона № 8124 потужністю 10 парових сил (Ф. 31. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 13).

Відповідно статистичних даних Подільська губернія вивезла 5.447.989 пудів цукру-піску, що склало 24% з усього зібраного цукру в Російській імперії (Вестник финансов, 1886: 32-33).

Також, необхідно відзначити, що в одній тільки Подільській губернії перероблялося близько 150 млн. пудів буряку, з яких залишалося до 120 млн. пудів сирого жому, достатнього для відгодівлі 250 тис. голів великої рогатої худоби (Реєнт О., Сердюк О., 2011: 65).

Законом від 22 листопада 1895 р. було визначено загальну кількість цукру для поставки на внутрішній ринок, також, для кожного заводу встановлювався обсяг виробництва. Цукор, який вироблявся понад цю норму, оподатковувався в розмірі 1 руб. 75 коп. від пуда. Заводи утворювали непорушний фонд, з якого цукор міг надходити на внутрішній ринок лише тоді, коли ціни піднімалися вище визначеного максимуму. В цьому випадку цукор, який додатково виробляли на ринок, акцизом не оподатковувався (Нестеренко О., 1959: 553).

З 1895 р. цукрова галузь в Російській імперії підпорядковувалася жорсткому державномонополістичному регулюванню. Це дозволило на внутрішньому ринку тримати високі ціни на цукор, що забезпечувало гарантоване отримання прибутків власникам цукрових заводів. (Романюк Н., 2012: 292).

На кінець XIX ст. Подільська губернія займала друге місце в Російській імперії за кількістю площ і збору цукрового буряка.

Зернове виробництво. Провідна роль належала й зерновому виробництву. Наступною важливою культурою є культура ярових колосових рослин, а овес, ячмінь, ярова пшениця в цій частині губернії були мало поширені (Отчет о дея-

тельности опытных полей Подольской губернии, 1915: 12).

В Подільському краю хліборобством займається 75% населення. Основний дохід продуктивності губернії складало землеробство. Як визначали дослідники ще у 80-х роках XIX ст., що Подільська губернія займала одне з перших місць по виробництву та забезпеченню хлібом (Гульдман В., 1889: 126).

Необхідно відзначити, що 80% посівних площ губернії було зайнято під зернові культури, а саме пшениця й жито озиме, що складало 21,12% й 21,01% посівної площі (О новейших данных, 1915: 4).

Особливе місце серед зернових культур, що вирощувалися у великих поміщицьких господарствах, посідала пшениця. На території краю успішно вирощувався рідкісний та цінний сорт – сандомирка – в містах Бар і Деражня (Летичівського повіту), а також у деяких місцевостях Ушицького, Проскурівського, Старокостянтинівського (Волинської губернії), Могилівського і Ямпільського повітів.

Саме пшениця, зазвичай, експортувалася за межі губернії. Так, 1857 р. лише з Брацлавського повіту реалізовано 12128 четвертей (одна четверть = 0,209909 куб.м, або 209,912 л сипучих тіл) пшениці в зерні, з Літинського – 4600, Кам'янецького – 48289 і Ушицького – 223848 четвертей. Ціна на зерно коливалася у різних повітах від п'яти до семи рублів за четверть, однак, як зазначалось у звітах повітових справників, вона була досить умовною і залежала від збуту та зручності перевезення (Михайлик, 2017: 6).

У селянських господарствах було більше поширене жито озиме і ярове, ячмінь, кукурудза, гречка і просо.

Посіви озимої пшениці у селян становили 16,91% всієї посівної площі, а в поміщиків – 29,48%; озимого жита 28,67%; вівса – 14,93% і 20,36%; ячменю – 11,69% і 5,63% (О новейших данных, 1915: 6).

У таблиці 7 проаналізовано посіви зернових культур як у поміщицьких, так і селянських господарствах. Найбільш поширені зернові культури – це пшениця, жито, овес.

Запровадження інтенсивних методів господарювання у сільському господарстві правобережного краю дозволило постійно, починаючи з 1860-х рр., збільшувати загальний збір зернових. Упродовж другої половини XIX ст., завдяки ринковим перетворенням, цей український регіон перетворився на справжню житницю Європи. Якщо в 1864-1866 рр. на території Подільської губер-

Таблиця 7

Посіви зернових культур у поміщиків та селян Подільської губернії 80-90-х рр. XIX ст.

№ п/п	Зернова культура	У поміщиків (дес.)	Селян (дес.)	Всього (дес.)
1	Жито	63.050	224.943	287.993
2	Пшениця	229.220	182.113	411.333
3	Пшениця ярова	20.988	25.154	46.142
4	Гречиха	21.713	53.936	75.649
5	Просо	11.181	34.913	46.094
6	Горох	9.110	17.821	26.931
7	Ячмінь	38.974	113.331	152.305
8	овес	127.845	133.986	261.831
9	картопля	2.427	16.155	18.582
10	кукурудза	36.679	66.036	102.715

Джерело: *Средний урожай в Европейской России, за пятилетие 1883-1887 гг. СПб, 1886; О новейших данных по сельскохозяйственному производству Подольской губернии // Подольский хозяин. 1916. № 7-8. С. 4.*

нії зібрали 5134 тис. четвертей зернового хліба, то у 1870-1872 рр. – 7103, а у 1889–1893 рр. – 8080 тис. четвертей. У 1894 р. цей показник досяг рекордних 11058 тис. четвертей хліба (Михайлик, 2017: 6).

Порівняльний аналіз урожайності зернових культур за 80-ті роки XIX ст., які найбільш розповсюджені в Подільській губернії, показано в таблиці 8.

З таблиці 8 дізнаємося, що найбільший врожай зернових припадає на другу половину 80-х років, серед культур найвищий показник займає пшениця ярова, пшениця озима, ячмінь, жито, горох.

Гуральництво. Не менш важливою галуззю аграрного сектора Поділля було гуральництво (переробка зерна на горілку). Виробництво гарячого вина (горілки) було поширене в усіх містечках та селах Подільської губернії. Горілка займала перше місце в поміщицьких підприємствах губернії за вартістю продукції. У 1837 р. в губернії працювало 535 винокурень, які виробляли до 480 тис.

відер гарячого вина, значна частину якого йшла на продаж в Молдавію, Білорусію, Польщу. У 1860 р. кількість гуралень зменшилася до 251 гуральня. Та не зважаючи на це, гуральництво залишалось основною галуззю поміщицького виробництва Поділля аж до реформи 1861 р. (Ф. 442. Оп. 1. Спр. 1041116. Арк. 18).

З введенням положення «Про питний збір» у 1861 р. на території Російської імперії з 1 січня 1863 р. було скасовано горілчані відкупи та запроваджувалася акцизна система. Тобто, тепер кожна особа, придбавши відповідне свідоцтво, могла заснувати таке підприємство. Це створювало велику конкуренцію дворянству, чий підприємства у переважній більшості залишалися дрібними і середніми з примітивним технічним обладнанням і технологією виробництва. 4 червня 1890 р. уряд ухвалив новий закон, який регулював сільськогосподарське гуральництво. Зберігався привілеї безакцизних відрахувань для дрібних підприємств, розташованих у сільській місцевості,

Таблиця 8

Урожай зернових в Подільській губернії за 1883-1887 рр.

№ п/п	Зернова культура	1883 (%)	1884 (%)	1885 (%)	1886 (%)	1887 (%)
1	Жито	74,5	113,7	109,8	68,6	135,3
2	Пшениця озима	64,0	114,0	118,0	64,0	144,0
3	Пшениця ярова	86,5	97,3	108,0	59,5	151,3
4	Гречка	85,7	111,4	111,4	111,4	85,7
5	Просо	92,1	105,3	86,8	118,4	97,4
6	Горох	90,0	112,5	77,5	66,0	132,5
7	Ячмінь	70,8	100,0	102,1	87,5	139,6
8	Овес	82,9	111,4	88,6	100,0	120,0
9	Кукурудза	96,1	98,0	100,0	111,8	96,1
10	Картопля	95,1	93,4	82,3	110,4	118,1

Джерело: *Гульдман В. Подольская губерния. [Электронная копия] Опыт географическо-статистического описания. Каменец-Подольский : Изд. Подол. губ. стат. ком. 1889. С.129.*

тобто поміщицьких. Цими діями влада підтримала поміщиків. Надходження від реалізації алкогольних виробів стало одним з найважливіших джерел прибутків не тільки держави, а й багатьох представників дворянського стану, які володіли гуральнями (Романюк Н., 2015: 291).

Борошномельне виробництво. Досить активно розвивалося борошномельне виробництво. На середину XIX ст. за обсягами виробленої продукції воно посідало друге місце в губернії після цукрової галузі.

У 1860 р. у багатьох місцях Подільській губернії були облаштовані крупчаті млини, які приносять значні прибутки власникам. У подальшому підприємці збільшували виробництво борошна і круп, використовуючи потужні парові машини і механізми (Романюк Н., 2015: 313).

У 1867 р. на території Поділля діяло 2693 млини, більшість з яких знаходились у сільській місцевості (Єсюнін С., 2011: 108).

Борошномельну продукцію, яка виготовлялася на млинах Правобережної України, залежно від її вартості та характеристик ділилася на декілька видів.

У продаж надходили три види пшеничної муки: 1. Крупчатка, що використовувалася булочниками та міщанами для власних потреб. 2. Первак – набагато темніша крупчатка, використовувалася, здебільшого, під час виготовлення різного роду хліба та продавалася в провінційні містечка та села для домашнього вжитку. 3. Вибійка (темно-бурого кольору) використовувалася, в основному, під час випікання пряників.

Житня мука поділялася на три сорти: 1. Сіяна мука – пересівається через шовкове сито. 2. Обдирна мука – другий по якості сорт. 3. Звичайна мука – виготовляється напряму із жита і не піддавалася жодному очищенню.

Досить рідко зустрічалася гречана мука.

Серед сільського населення в період посту значним попитом користувалася горохова мука. Серед круп найбільш вживаними були ячмінна, просяна та гречана.

Один із найважливіших продуктів хлібного ринку та найбільш вживана – ячмінна крупа, та й пшона крупа була третьою за поширеністю вид круп.

Поширеним явищем була підробка пшеничної муки найвищого сорту. Оскільки цей продукт цінніший і фальсифікат важче виявити. Здебільшого її змішували із крохмалем та гороховою мукою. В муку нижчих сортів могли додавати білий пісок (до 10%). У фальсифікації муки були зацікавлені, насамперед, ті, хто нею торгував (Стоколоса Т., 2021: 151-152).

Ціна на муку та крупи часто змінювалася та залежала від регіону. Продаж муки також відбувався одразу після її виготовлення, безпосередньо на території млина. В цьому разі, вартість продукції могла бути дещо нижчою. Це обумовлювалось прагненням власника млина якомога швидше продати вироблену муку або крупи. Наприклад, у 1894 р. в Подільській губернії в с. Шустилів знаходився водяний вальцевий млин. Ціна на муку, яка продавалася на території млина становила: пшенична мука I сорту – 90 коп. за пуд, мука II сорту – 70 коп., мука III сорту – 40 коп.; житня мука I сорту – 70 коп. за пуд, мука II сорту – 50 коп., мука III сорту – 40 коп. (Ф. 442. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 104–105). Перемелювання зерна також оплачувалось. Плата могла здійснюватися сировиною (1/10 частина) або грошима. В середньому селяни сплачували за перемелювання 1 пуда зерна від 7 до 10 коп. Але ціна могла бути і значно більшою. У 1894 р. в Ольгополі за помел четверті муки на водяному млині брали плату 35 коп. (Ф. 227. Оп. 3. Спр. 4513. Арк. 201–202).

Багато підприємливих людей Подільської губернії намагалися побудувати власні млини. На початку 1902 р. знаходили справи про будівництво млинів М. Красовської біля с. Крушківці Ушицького повіту; В. Кулика біля с. Велика Косниця Ямпільського повіту; В. Клопотовського біля с. Кариткове та П. Захандревича в с. Роскоши Могилівського повіту; О. Тартакської біля міста Тульчин Брацлавського повіту та ін. (Романюк Н., 2015: 326).

Садівництво. Дослідники розвитку Подільського краю відзначали, що на Поділлі садів було дуже багато, особливо, сливових, в прибережній полосі річки Дністер. Сади займали великі площі та утримувалися у взірцевому порядку.

У 80-х роках XIX ст. сади займали майже 1% території всієї губернії, а саме 36.505 десятин (Гульдман В., 1889: 139). Найбільше сади займали території в таких повітах, як Летичевський, Брацлавський, Ольгопольський, Гайсинський, Ушицький.

Отже, необхідно відмітити, поміщики та селяни переважно розводили груші, сливи, рідко зустрічаються персики та абрикоси, айву вирощували лише в Балтському повіті (Гульдман В., 1889: 143).

Велика кількість свіжих та сушених фруктів реалізується на базарах та ярмарках, а також вивозиться за межі губернії в Одесу, Миколаїв, Єлисаветград та столицю.

Великим попитом користувався на той час чорнослив. Лише з Ушицького повіту його

відправляли до 300 тис. пуд., одне містечко Студениця дає більше 10 тис. пудів чорнослива (Гульдман В., 1889: 144). Для сушки сливи збирають протягом серпня – жовтня, а з листопада починали сушити, пізніше складаючи його в 10-ти пудові бочки. Далі транспортували чи залізницею, чи гужовим транспортом (підводами) в Волинську, Київську губернії, а також в Одесу.

Загалом, необхідно відзначити, що все ж таки, садівництво в Подільській губернії має недоліки:

- зміна клімату, коли весняні морози знищують фруктові дерева;
- відсутність певного капіталу, щоб підтримувати фруктові садки;
- відсутність необхідних для транспортування шляхів.

Вирощування тютюну. У Подільській губернії з успіхом вирощувався тютюн не тільки звичайний, але і турецький, вищого ґатунку. Тютюн розводили в усіх повітах Подільського краю.

На Поділлі тютюн був відомий з давніх часів, ще з XVII ст., під назвами «дюбек», «енідж» і «калбанський», розведенню якого сприяли кліматичні та ґрунтові умови (Реєнт О., Сердюк О., 2011: 65).

Необхідно відзначити, що найбільше розведенням тютюну займалися в Балтському, Ольгопольському, Могилівському, Ушицькому та Проскурівському повітах. Відповідно статистичним даним за 1887 рік тютюнові плантації займали 969 десятин 1.200 кв. сажень, зібрано було 24208 пудів тютюну вищого ґатунку, як з американського, так й турецького насіння (Гульдман, 1889: 148). Згідно з даними 1894 р., в Подільській губернії нараховувалося 32864 тютюнових плантації, з яких зібрано

20875 пудів тютюну, в тому числі 5985 пудів лише з Новоушицького повіту (Москалюк М., 2015: 7).

Виробництво тютюну забезпечувало губернії перше місце на Правобережній Україні (28 тис. пудів) (Памятная книжка Подольской губернии, 1885: 35).

Виноробство. Виноград розводили в Подільській губернії здебільшого в прибережних місцях річки Дністер – Каменецький, Могилівський, Ольгопольський, Ушицький повіти. Відповідно статистики за 1887 рік виноградники кількістю до 555 займали територію в 387 десятин 2.166 кв. сажень, було вироблено 27.550 відер вина. До того ж, відомо, що найкраще вино в Подільській губернії виробляли з виноградників в м. Каменка. За це вино платили 18 руб. за відро, в той же час інші вина продавалися від 75 коп. до 4 руб. (Гульдман В., 1889: 153).

Тваринництво. Широкого розмаху в Подільській губернії набуло тваринництво. За архівними даними на 1853 р. в губернії нараховувалося 8 кінних заводів: в Гайсинському, Ольгопольському, Балтському, Проскурівському повітах. Кіньми торгували на ярмарках в Літині, Летичеві, Меджибожі та інших містечках (Ф. 442. Оп. 1. Спр. 104116. Арк. 81).

Відповідно статистичних даних губернського статистичного комітету загальна кількість тварин досягала 2.496.759 голів. Коней було 473,278, рогатої худоби – 675,621, вівці – 803,837, вівці тонкорунні – 42.048, свині – 488,649, кози – 13,326 (Гульдман В., 1889: 133).

Відповідно статистичних даних дізнаємося, скільки тварин знаходилося в кожному повіті Подільської губернії (таблиця 9).

Таблиця 9

Тваринництво в повітах Подільського краю

№ п/п	Повіт	Коні	Рогата худоба	Вівці	Свині
1	Каменецький	38.713	54.189	46.293	25.726
2	Проскурівський	53.957	63.723	42.517	24.932
3	Летичівський	35.066	40.001	30.476	30.321
4	Літинський	42.795	39.401	40.568	35.354
5	Вінницький	40.394	54.772	68.888	49.038
6	Брацлавський	34.602	41.373	70.938	40.276
7	Гайсинський	30.619	47.454	76.579	39.237
8	Ольгопольський	41.055	64.271	77.113	52.200
9	Балтський	59.428	136.661	164.991	60.964
10	Ямпільський	38.741	49.017	79.035	42.815
11	Могилівський	28.778	34.760	61.415	26.673
12	Ушицький	29.130	50.899	87.072	41.113
	Разом	473.278	675.621	845.885	488.649

Джерело: Гульдман В. Подольская губерния. [Электронная копия] Опыт географическо-статистического описания. Каменец-Подольский : Изд. Подол. губ. стат. ком. 1889. С. 134.

Найбільш поширеною серед порід великої рога-тої худоби була українська сіра худоба. Вона була головною в Подільській, Херсонській, Таврійській, Катеринославській, Київській, Полтавській, Харківській губерніях та в південних повітах Волині, Чернігівщини. За підрахунками дослідників, 7 млн. голів цієї породи нараховувалося на цій території (Реєнт О., Сердюк О., 2011: 66).

Також, необхідно підкреслити, що в практично в усіх повітах, крім, Гайсинського, Балтського, Брацлавського, Подільської губернії важливу увагу приділяли розведенню тонкорунних овець, про що можемо прослідкувати з таблиці 10.

Таблиця 10

Розведення тонкорунних овець

№ п/п	Повіти	Кількість тонкорунних овець (шт.)	Приплод (шт.)	Вовна (пуд.)
1	Каменецький	600	120	40
2	Проскурівський	7.000	1.765	640
3	Летичевський	1.496	250	60
4	Літинський	541	295	77
5	Вінницький	4.361	823	336
6	Ольгопольський	12	–	–
7	Ямпільський	11.767	3.188	1384
8	Могилівський	6.593	3.026	766
9	Ушицький	9.672	1.909	698
	Всього	42.048	11.376	4.000

Джерело: Гульдман В. Подольская губерния. [Электронная копия] Опыт географическо-статистического описания. Каменец-Подольский : Изд. Подол. губ. стат. ком. 1889. С.144

У м. Тростянець Брацлавського повіту Подільської губернії третина селян займалася лише відгодівлею худоби. Близько 600 голів одних тільки волів вигідно продавалися щорічно на місцевих і віддалених ринках, зокрема в Одесі (Реєнт О., Сердюк О., 2011: 65).

Зросла роль селян у виробництві продуктів тваринництва. Проте вивіз на світовий ринок у великих обсягах кормів гальмував розвиток тваринницької галузі сільського господарства.

В аграрному секторі України, як у її західних, так і східних регіонах, продовжують зберігатися значні залишки феодальних відносин, обумовлені самим змістом аграрних реформ. Зрозуміло, що вони утруднювали розвиток ринкових відносин, які, незважаючи на це, все-таки поступово завоювали позиції як у поміщицькому, так і селянському господарствах.

Основною причиною такої ситуації можна вважати те, що в цьому регіоні ще з дореформених часів панувало поміщицьке підприємництво.

Внутрішня та зовнішня торгівля. Основними формами внутрішньої торгівлі в Подільській губернії, як в Правобережній Україні в другій половині XIX ст. залишалися ярмарки, базари та постійна стаціонарна торгівля. Важливу роль у внутрішній торгівлі відігравали базари, які формували основні та постійні економічні зв'язки між селом і містом. Відповідно досліджень науковців кількість базарів і базарних днів постійно зростала: у 1860-90-ті рр. із 351 до 897, а базарних днів з 50,8 до 77,3 тис. (Москалюк М., 2007: 66).

Наприкінці XIX ст. щорічний обіг базарів становив понад 80 млн. крб. У 80-90-х рр. XIX ст. базари відкривалися як в містах, так і в селах. Поступово постійно діючі базари ставали формою стаціонарної торгівлі. Ярмарки проходили в усі пори року: взимку, навесні, влітку і восени.

Необхідно відзначити, що на середину XIX ст. внутрішні та зовнішні торгівельні відносини гальмувалися слабким розвитком залізничної мережі, великими відстанями між містами та селами, підвищення витрат чумаків на утримання волів у дорозі (найбільш поширений вид транспортування у першій половині XIX ст.).

Неабияке значення для внутрішньої та зовнішньої торгівлі після реформи 1861 року почав відігравати залізничний транспорт. У 1865 р. була проведена перша в Україні залізнична лінія між Одесою та Балтою. Містечко Балта було важливим торговим центром Подільської губернії з його великими ярмарками та значною кількістю хлібних магазинів. До Одеського морського порту відправляли продукцію, що вироблялася переважно в Правобережній Україні (зерно, бавовна, хліб, сало), яка в подальшому транспортувалася за кордон морським шляхом (Ф. 442. Оп. 41. Спр. 123. Арк. 70-88).

У 1870 р було закінчено будівництво залізничної лінії Київ – Балта, яка проходила через усю Подільську губернію, що дозволило з'єднати центр України з морським портом (Ф. 442. Оп. 44. Спр. 667. Арк. 2,3).

У 80-х роках XIX ст. були відкриті ще декілька залізничних ліній (Жмеринка – Волочинськ, Вірзула – Жмеринка, Козятин – Умань, Вапнівка – Христинівка, Жмеринка – Могилів), які сприяли активізації торгівлі та збуту місцевих виробів для населення Подільської губернії, збуту виробництва на південь й північ. Відкриття цієї залізничної мережі сприяло подальшому розвитку Південно-Західного краю (Богатчук, 2016: 34).

Розширення залізничної мережі сприяло концентрації сільськогосподарських продуктів і сировини на залізничних станціях та вузлах, які в подальшому транспортувалися як для їх внутрішнього споживання, так і на експорт. Взаємодія сільського господарства з усіма видами транспорту посилювалась в міру поглиблення рівня індустріалізації країни.

Основними предметами торгівлі Подільської губернії були: пшениця, жито, овес, борошно, а також – предмети виробництва заводської та фабричної промисловості, а саме: цукор, спирт, шкіра, папір, дерев'яні вироби та інше (Гульдман В., 1889: 179).

Залізниця сприяли транспортуванню в різні райони Російської імперії та за кордон великої кількості цукру. У 1882 р. на Київський цукрово-рафінадний завод було надіслано більше 15 тис. пудів цукру (Ф. 388. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 340).

Відповідно статистики за 1886 рік ми можемо проаналізувати, що виробництво та збут цукру-піску, виробленого в Подільській губернії складало 5.447.989 пудів, що відповідає 24% з виробленого цукру по всій Російській імперії, що видно з таблиці 11.

Таблиця 11
Виробництво та збут цукру по губерніях
Російської імперії (1886 р.)

№ п/п	Губерній	Цукор-пісок	Цукор-рафінад
1	Волинська	1.292.597	565.579
2	Катеринославська	110	149.213
3	Київська	9.084.444	653.845
4	Подільська	5.447.989	768.516
5	Полтавська	258.771	–
6	Харківська	3.415.919	–
7	Чернігівська	608.273	–
8	Бессарабська	103.252	–
9	Воронезька	397.492	–
10	Курська	1.641.421	–
11	Орловська	30.332	–
12	Пензенська	30.087	–
13	Тамбовська	308.040	–
14	Самарська	–	137.887
15	Тульська	114.858	–
	Всього	22.793.585	2.275.040

Джерело: Вестник финансов, промышленности и торговли. 1886. Т.3. № 27. С. 32-33.

Не менш важливе значення у розвитку торгівлі відіграла винокурна промисловість. Горілка і спирт з Правобережної України вивозилися до багатьох міст Центральної Росії, в Білорусію.

Подільська губернія виділялася серед інших в збільшенні вивозу великої кількості зерна на південь.

У 1870-х рр. з Правобережної України середньорічний вивіз зерна залізничної мережі складав 320 тис. т (Ф. 442. Оп. 41. Спр. 32. Арк. 25).

У 1880 р. Південно-Західною залізницею, що проходила через Подільську губернію, було транспортовано 725, 5 тис. т зерна, а в 1902 р. – 3120,6 тис. т зерна (Вестник Юго-Западных железных дорог, 1903: 15).

Подільська губернія постачала на Одеський хлібний ринок найкращі сорти пшениці. В Одесу було вивезено: пшениці – 10190661 пуд., ячменя – 142107 пуд., вівса – 298525, жита – 105.879 пуд. (Гульдман В., 1889: 188). Основний хліб продавали на місцевих і внутрішньому ринках, переробляли на горілку, постачали для армії. Хліб з Подільської губернії вивозили як залізницями, так і водним шляхом (вздовж Дністра). Водним шляхом по Дністру перевозилося до 8–10% усього зерна губернії. Найбільшим торговим пунктом було місто Могилів-Подільський.

У 1887 році відповідно статистичних даних, з Подільської губернії було вивезено 11574374 пудів, з них: пшениці – 10963119 пуд., вівса – 345587 пуд., ячменю – 142107 пуд. та жита – 123561 пуд. т. З цієї кількості залізничним шляхом було відправлено 10702122 пуди (92%) і лише 872252 пуди – водним (Гульдман В., 1889: 188).

На Польщу було вивезено 93276 пуд. пшениці та 1813 пуд. жита. Через західний кордон залізницею з Подільської губернії було вивезено: пшениці – 420414 пуд., вівса – 47062 пуд, жита – 15.869 пуд. (Михайлик, 2017: 6).

Завдяки поширенню залізничної мережі промислові райони були з'єднані з аграрними окраїнами, що сприяло поліпшенню товарного обігу, зміцнюючи внутрішній ринок.

Наприкінці XIX ст. продовжували відігравати велику роль базари і ярмарки. Найголовнішими ярмарками Подільської губернії: Троїцький у м. Балта, Петропавлівський у м. Ярмолинці. З таблиці ми можемо спостерігати, який оборот мали ярмарки в 80-х роках XIX ст. (таблиця 12).

Отже, з таблиці видно, 1886 рік був успішнішим, як для Балтської, так й Ярмолинецької ярмарок. Також, необхідно відзначити, що Ярмолинецький ярмарок слугував лише для місцевого збуту товарів, а Балтський – більше слугував для зовнішнього обороту товарів.

Основними предметами ярмаркової торгівлі у Подільській губернії були: пшениця, жито, овес і

Таблиця 12
Обороти ярмарок в 1886 р., 1887 р.

№ п/п	Ярмарки	1886 р. (руб.)	1887 р. (руб.)
1.	Ярмолинецький		
	Привезено товару	3.263.005	1.677.300
	Продано	1.547.906	973.100
2.	Балтський		
	Привезено товару	3.238.245	3.049.978
	Продано	2.025.147	2.191.362

Джерело: Гульдман В.К. Подольская губерния. [Электронная копия] Опыт географическо-статистического описания. Каменец-Подольский : Изд. Подол. губ. стат. ком. 1889. С.144.

борошно та фабрично-заводські товари, зокрема, цукор, спирт, шкіра та інше (Лень А. 2012: 114).

Отже, достатньо високий внутрішньої та зовнішньої торгівлі характеризував економічний і промисловий розвиток на території Подільського краю.

Висновки. Підводячи підсумки, слід відзначити, що з середини 60-х рр. XIX ст. відбувається активний розвиток усіх галузей аграрного сектора на території українських земель, зокрема, Подільського краю.

Проведення аграрної реформи в 1861 році відзначено розподілом землі між селянськими господарствами, за яку вони мали сплатити на протязі 49 років.

Необхідно відзначити, що цукрозаводчики Подільської губернії поступово покращують стан механізації цукрового виробництва, що позитивно позначилося на збільшенні виробництва цукру.

Запровадження інтенсивних методів господарювання у сільському господарстві Подільського краю дозволило постійно, починаючи з 60-х рр. XIX ст., збільшувати загальний збір зернових. На кінець XIX ст. цей український регіон перетворився на справжню житницю Європи. Аналізуючи статистичні та архівні джерела, приходимо до висновку, що показник зібраного урожаю зернового хліба на території Подільської губернії виріс з 5134 тис. четвертей в середині 60-х років XIX ст. до рекордних 11058 тис. четвертей хліба у 1894 р.

Важливу роль у формуванні внутрішнього та зовнішнього ринку відігравали ярмарки та базари, що сприяли налагоджуванню економічних зв'язків між різними регіонами України, одночасно позитивно впливаючи на розвиток Подільського краю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Памятная книжка Подольской губернии на 1885 г. Адрес-календарь. Статистическо-справочные сведения. Каменец-Подольский: типография губернського правления. 1885. 266 с.
2. Гульдман В. Подольская губерния. [Электронная копия] Опыт географическо-статистического описания. Каменец-Подольский : Изд. Подол. губ. стат. ком, 1889. 414 с.
3. Подолия. Историческое описание : с одной хромолитографией, 2-мя фототипиями, 46-ю гравюрами и 2-мя картами / [Н. И. Петров] ; изд. П. Н. Батюшков. Санкт-Петербург: Тип. Т-ва "Обществ. польза", 1891. XXXI. 264 с.
4. Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. К.: Держполітвидав, 1954. 450 с.
5. Лазанська Т. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. К., Наукова думка, 1989. 113 с.
6. Реєнт О., Сердюк О. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.). К. : Ін-т історії України, 2011. 365 с.
7. Богатчук С. Аграрна реформа 1961 року та її наслідки для економічного розвитку України. *Економіка, фінанси, менеджмент: актуальні питання науки і практики*. 2018. № 4(32). С. 29-39.
8. Богатчук С. Внутрішньо-торгівельні відносини на Правобережній Україні в кінці XIX ст. Міжнародна науково-практична конференція «Современный научный потенциал». 2016. Т. 8. С. 33-36.
9. Стоколоса Т. Розвиток борошномельної промисловості на Правобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. : дис. д-ра філософії 032 Історія та археологія / Тернопільський нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль. 2021. 304 с.
10. Лень А. Внутрішня торгівля товарами харчової промисловості в українських губерніях Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. Вип. 1. 288 с.
11. Романюк Н.Й. Сільські підприємці і підприємництво: 1861–1914 рр. (за матеріалами Київської, Подільської і Волинської губерній). Житомир: Полісся, 2012. 600 с.
12. Центральний державний історичний архів України. Ф. 442. Оп. 457. Спр. 359. Арк. 7.
13. Центральний державний історичний архів України. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 1805 ч. II. Арк.17.
14. Центральний державний історичний архів України. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 104116. Арк. 81.
15. Центральний державний історичний архів України. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 104116. Арк. 190.
16. Центральний державний історичний архів України. Ф.127. Оп. 875. Спр. 933. Арк. 53.
17. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні: в 2 ч. К.: Вид-во АН УРСР, 1959. Ч. 2. 1962. 580 с.
18. Центральний державний історичний архів України. Ф. 442. Оп. 809. Спр. 176. Арк. 1-2 зв.
19. Статистические сведения Подольской губернии за 1865 и 1866 годы. Каменец-Подольский, 1867. 48 с.

20. Центральний державний історичний архів України. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 352. Арк. 167-171.
21. Вестник финансов, промышленности и торговли. 1886. № 46. С. 506.
22. Центральний державний історичний архів України. Ф. 9, Оп. 1. Спр. 2. Арк. 34.
23. Вестник финансов, промышленности и торговли. 1886. № 27. С. 32-33.
24. Отчет о деятельности опытных полей Подольской губернии *Подольский хозяин*. 1915. № 2. С. 12.
25. О новейших данных по сельскохозяйственному производству Подольской губернии. *Подольский хозяин*. 1916. № 7-8. С. 4.
26. Михайлик А. Хлібне Поділля періоду капіталізму. *Подільянин*. 2017. 17 березня. С. 6.
27. Єсюнін С. Боршномельне виробництво у містах Подільської губернії наприкінці XIX – початку XX ст. *Український млинологічний журнал*. 2011. Вип. 1. С. 108–111.
28. Центральний державний історичний архів України. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 104–105.
29. Державний архів Хмельницької області. Ф. 227. Оп. 3. Спр. 4513. Арк. 399.
30. Москалюк М. Внутрішня торгівля в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. *Київська старовина*. 2007. № 4. С. 63–73.
31. Москалюк М. Тютюнова промисловість українських губерній Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2015. № 1–2. С. 6–12.
32. Центральний державний історичний архів України. Ф. 442. Оп. 41. Спр. 123. Арк. 70–88.
33. Центральний державний історичний архів України. Ф. 442. Оп. 44. Спр. 667. Арк. 2,3.
34. Державний архів Вінницької області. Ф. 388. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 34.
35. Центральний державний історичний архів України. Ф. 442. Оп. 41. Спр. 32. Арк. 25.
36. Вестник Юго-Западных железных дорог. 1903. № 27. С. 15.
37. Державний архів Вінницької області. Ф. 31. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 13.

REFERENCES

1. Pamyatnaya knizhka Podolskoy gubernii na 1885 g. Adres-kalendar. Statisticheskoe-spravochnye svedeniya. [Commemorative book of the Podolsk province for 1885. Address-calendar. Statistical reference information]. Kamenets-Podolskiy: tipografiya gubernskogo pravleniya. 1885. 266 p. [in Russian].
2. Guldman V. Podolskaya guberniya. [Elektronnaya kopiya] Opyit geograficheskogo i statisticheskogo opisaniya. [Podolsk province. [Electronic copy] Experience of geographic and statistical description]. Kamenets-Podolskiy : Izd. Podol. gub. stat. kom, 1898. 414 p. [in Russian].
3. Podoliya. Istoricheskoe opisaniye : s odnoy hromolitografiyei, 2-mya fototipyami, 46-yu gravyrurami i 2-mya kartami. [Podolia Historical description: with one chromolithography, 2 phototypes, 46 engravings and 2 maps] / [N. I. Petrov] ; izd. P. N. Batyushkov. Sankt-Peterburg: Tip. T-va "Obschestv. polza"; 1891. XXXI. 264 p. [in Russian].
4. Hurzhii I. Rozklad feodalno-kriposnytskoi systemy v silskomu hospodarstvi Ukrainy pershoi polovyny XIX st. [Schedule of the feudal-serf system in the agriculture of Ukraine in the first half of the 19th century]. K.: Derzhpolitvydav, 1954. 450 p. [in Ukrainian].
5. Lazanska T. Gosudarstvennyie krestryane Ukrainyi v period krizisa feodalno-krepostnicheskoy sistemyi. [State peasants of Ukraine during the crisis of the feudal-serf system]. K., Naukova dumka, 1989. 113p. [in Ukrainian].
6. Reient O., Serdiuk O. Silske hospodarstvo Ukrainy i svitovyi prodovolchyi rynek (1861–1914 rr.). [Agriculture of Ukraine and the world food market (1861–1914)]. K. : In-t istorii Ukrainy, 2011. 365 p. [in Ukrainian].
7. Bohatchuk S. Ahrarna reforma 1961 roku ta yii naslidky dlia ekonomichnoho rozvytku Ukrainy. [Agrarian reform of 1961 and its consequences for the economic development of Ukraine]. Ekonomika, finansy, menedzhment: aktualni pytannia nauky i praktyky. 2018. Nr 4. (32). Pp. 29-39. [in Ukrainian].
8. Bohatchuk S. Vnutrishno-torhivnelni vidnosyny na Pravoberezhnii Ukraini v kintsi XIX st. [Domestic trade relations in Right Bank Ukraine at the end of the 19th century]. Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiia «Sovremennyyi nauchnyy potentsyal». 2016. T. 8. Pp. 33-36. [in Ukrainian].
9. Stokolosa T. Rozvytok boroshnomelnoi promyslovosti na Pravoberezhnii Ukraini u druhi polovyni XIX – na pochatku XX st. [The development of the flour milling industry in Right Bank Ukraine in the second half of the 19th and early 20th centuries].: dys. d-ra filosofii 032 Istorii ta arkhelohiia / Ternopil'skyi nats. ped. un-t im. V. Hnatiuka. Ternopil. 2021. 304 p. [in Ukrainian].
10. Len A. Vnutrishnia torhivlia tovaramy kharchovoi promyslovosti v ukrainskykh huberniiakh Rosiiskoi imperii u druhi polovyni XIX – na pochatku XX st. [Internal trade in food industry goods in the Ukrainian provinces of the Russian Empire in the second half of the 19th - at the beginning of the 20th century]. Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istorii. Ternopil: Vyd-vo TNPU im. V. Hnatiuka, 2012. Vyp. 1. 288 p. [in Ukrainian].
11. Romaniuk N.I. Silski pidpriiemtsi i pidpriemnytstvo: 1861–1914 rr. (za materialamy Kyivskoi, Podil'skoi i Volynskoi hubernii). [Rural entrepreneurs and entrepreneurship: 1861–1914 (based on materials from the Kyiv, Podil, and Volyn provinces)]. Zhytomyr: Polissia, 2012. 600 p. [in Ukrainian].
12. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy. [Central State Historical Archive of Ukraine]. F. 442. Op. 457. Spr. 359. Ark. 7. [in Ukrainian].
13. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy. [Central State Historical Archive of Ukraine]. F. 442. Op. 1. Spr. 1805 ch. II. Ark. 17. [in Ukrainian].

14. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy. [Central State Historical Archive of Ukraine]. F. 442. Op. 1. Spr. 10411b. Ark. 81. [in Ukrainian].
15. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy. [Central State Historical Archive of Ukraine]. F. 442. Op. 1. Spr. 10411b. Ark. 190. [in Ukrainian].
16. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy. [Central State Historical Archive of Ukraine]. F.127. Op. 875. Spr. 933. Ark. 53. [in Ukrainian].
17. Nesterenko O. O. Rozvytok promyslovosti na Ukraini: v 2 ch. [Development of industry in Ukraine]. K.: Vyd-vo AN URSSR, 1959. Ch. 2. 1962. 580 p. [in Ukrainian].
18. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy. [Central State Historical Archive of Ukraine]. F. 442. Op. 809. Spr. 176. Ark. 1-2 zv. [in Ukrainian].
19. Statisticheskie svedeniya Podolskoy gubernii za 1865 i 1866 godyi. Kamenets-Podolskiy, 1867. 48 p. [in Russian].
20. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy. [Central State Historical Archive of Ukraine]. F. 442. Op. 1. Spr. 352. Ark. 167-171. [in Ukrainian].
21. Vestnik finansov, promyshlennosti i torgovli. [Herald of finance, industry and trade]. 1886. Nr 46. P. 506. [in Russian].
22. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy. F. 9, Op. 1. Spr. 2. Ark. 34. [in Ukrainian].
23. Vestnik finansov, promyshlennosti i torgovli. [Herald of finance, industry and trade]. 1886. Nr 27. Pp. 32-33. [in Russian].
24. Otchet o deyatelnosti opyitnykh poley Podolskoy gubernii. [Report on the activity of experimental fields of the Podolsk province]. Podolskiy hozyain. 1915. Nr 2. P. 12. [in Russian].
25. O noveyshykh daniykh po selskohozyaystvennomu proizvodstvu Podolskoy gubernii [About the latest data on agricultural production of the Podolsk province]. Podolskiy hozyain. 1916. Nr 7-8. P. 4. [in Russian].
26. Mykhailyk A. Khlіbne Podillia periodu kapitalizmu. [Bread Podillia during the period of capitalism]. Podolianyn. 2017. 17 bereznia. P. 6. [in Ukrainian].
27. Iesiunin S. Boroshnomelne vyrobnytstvo u mistakh Podilskoi hubernii naprykintsi XIX – pochatku XX st. [Flour milling in the cities of the Podilsk province at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries]. Ukrainyski mlynolohichnyi zhurnal. 2011. Vyp. 1. Pp. 108–111. [in Ukrainian].
28. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy. [Central State Historical Archive of Ukraine]. F. 442. Op. 1. Spr.16. Ark. 104–105. [in Ukrainian].
29. Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti. [State archive of Khmelnytskyi region]. F. 227. Op. 3. Spr. 4513. Ark. 399. [in Ukrainian].
30. Moskaliuk M. Vnutrishnia torhivlia v Ukraini u druii polovyni XIX – na pochatku XX st. [Internal trade in Ukraine in the second half of the 19th - at the beginning of the 20th century]. Kyivska starovyna. 2007. Nr 4. Pp. 63-73. [in Ukrainian].
31. Moskaliuk M. Tiutiunova promyslovist ukrainskykh hubernii Rosiiskoi imperii u druii polovyni XIX – na pochatku XX st. [The tobacco industry of the Ukrainian provinces of the Russian Empire in the second half of the 19th and early 20th centuries]. Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seria: Istoriiia. 2015. Nr 1-2. Pp. 6-12. [in Ukrainian].
32. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy. [Central State Historical Archive of Ukraine]. F. 442. Op. 41. Spr. 123. Ark. 70-88. [in Ukrainian].
33. Spr. 667. Ark. 2,3. [in Ukrainian].
34. Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti. [State archive of Vinnytsia region]. F. 388. Op. 1. Spr. 2. Ark. 34. [in Ukrainian].
35. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy. [Central State Historical Archive of Ukraine]. F. 442. Op. 41. Spr. 32. Ark. 25. [in Ukrainian].
36. Vestnik Yugo-Zapadnykh zheleznykh dorog. [Bulletin of the South-Western Railways]. 1903. Nr 27. P.15. [in Russian].
37. Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti. [State archive of Vinnytsia region]. F. 31. Op.1. Spr. 3. Ark. 13. [in Ukrainian].